

Hadas Miklós¹

A *burgerlijk* apoteózisa: hegemón férfibeállítódások a holland aranykorban²

Kivonat

Az Erdélyi Társadalomban közölt korábbi fejezetekben a középkortól a 16. századig terjedő időszakban vizsgáltam a nyugati maskulinitások átalakulásának folyamatát. A jelen fejezet célja, hogy alátámassza Norbert Elias ama tézisét, miszerint a kora újkorban egy új, pszichológiai szemléletmódon alapuló társadalmi integrációs forma jön létre. Az első alfejezetben azt vázolom föl, hogy hogyan és milyen belső és külső társadalmi kényszereknek köszönhetően születik meg a nyugati típusú kapitalizmus első, páratlanul sikeres állama. A második alfejezetben előbb röviden összehasonlítom a középkori sűrű város és a holland aranykor városának főbb sajátosságait, majd a korszak egyik jellegzetes foglalkozási csoportjának, a festő cébbe tömörült mesterembereknek a tevékenységét vizsgálom. Végül összefoglalom, hogyan változtak a középkor és a 17. század között a hegemón maskulinitás diszpozicionális mintázatai, majd rámutatok arra, hogy a holland aranykorban egy új, plurális hegemón maskulin habitus kristályosodik ki.

Kulcsszavak: Holland Köztársaság, plurális maskulin habitus, 17. század, festők, városok

Abstract. The *Burgerlijk's* Apotheosis: Hegemonic Masculine Dispositions in the Dutch Golden Age

In the previous chapters published in "Erdélyi Társadalom", I have studied the long-term transformation of Western masculinities between the Middle Ages and the 16th century. In this chapter, it is intended to confirm the Eliasian thesis according to which a new form of social integration based on psychological sensitivity emerges in Early Modernity. First, it is concentrated on the historically conditioned internal and external factors that explain the rise of an exceptionally successful modern economy and bourgeois society. Next, after comparing the differences and similarities between the medieval thick cities and the Dutch cities in the Golden Age, the activities of the members of the painters' guilds are put under scrutiny. Finally, the characteristics of the transformation of hegemonic masculine dispositional patterns from the Middle Ages until the end of the 17th century are outlined. It is emphasised that a new, plural hegemonic masculine habitus is crystallised in this period.

Keywords: Dutch Republic, plural masculine habitus, 17th century, painters, cities

- 1 A szerző szociológus, egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetében. E-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu
- 2 Kétszeresen is köszönettel tartozom Andor Mihálynak: egyrészt, hogy fölhívta a figyelmemet Simon Schama (1997) kiváló könyvére, másrészt, hogy vette a fáradságot, hogy ezt a hétszáz oldalas munkát 2012-ben lefordítsa. Hozzátenném: remekül! Sajnálatos, hogy a könyv mindmáig nem jelent meg magyarul.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Hadas, Miklós (2018). *A burgerlijk* apoteózis: hegemon férfi-beállítódások a holland aranykorban. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 157–178. <https://doi.org/10.17177/77171.220>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

Az Erdélyi Társadalomban közölt korábbi fejezetekben a középkortól a 16. századig terjedő időszakban vizsgáltam a nyugati maszkulinitások átalakulásának folyamatát. A jelen fejezet alapproblémája, hogy a kora középkori hibrid beállítódási mintázatok hogyan alakulnak át plurális maszkulin habituális mintázatokká. A 17. századi holland világot – hasonlóan a korábbi fejezetek történeti megközelítéséhez – madártávlatból szemlélem. Az *első alfejezetben* azt vázoló föl, hogyan és milyen belső és külső társadalmi kényszereknek köszönhetően születik meg a nyugati típusú kapitalizmus első, páratlanul sikeres állama. A *második alfejezetben* előbb röviden összehasonlítom a középkori sűrű város és a holland aranykor városának főbb jellegzetességeit, majd némileg részletesebben vizsgálom a korszak egyik jellegzetes foglalkozási csoportjának, a festőcéhbe tömörült mesterembereknek a tevékenységét. A célom az, hogy meggyőzően alá tudjam támasztani Norbert Elias ama tézisének, mely szerint a kora újkorban egy új, pszichológiai szemléletmódon alapuló társadalmi integrációs forma jön létre. A *harmadik alfejezetben* lényegre törően összefoglalom a középkortól a kora újkorig terjedő maszkulin diszpozicionális mintázatok átalakulásának főbb jellegzetességeit.

A KONTEXTUS

„Hollandnak lenni azt jelentette, hogy valaki lokális, provinciális, hagyomány- és szokásörző. Jelentette a ragaszkodást ahhoz, hogy a hatalom a helyi közösségtől a magasabb hatóságokhoz csak speciális időszakokban és feltételek között emelkedik át. (...) A Holland Köztársaság függetlensége az egyedülálló – politikai, vallási és hadi – történelmi véletlenek és körülmények terméke, amelyek semmiképpen sem szabták meg jövőendő jellegét. Identitása sem tulajdonítható valamiféle vastörvényeket követő társadalmi és gazdasági fejlődés eredményének. Mihelyt megszabadult a császári hatalomtól, ráhagyták, hogy – a nemzeti öntudat kritériumának tartott – területi, törzsi, nyelvi vagy dinasztikus védjegy nélkül alkossa meg magát. A monarchia összeomlása után keletkező vákuumba betört a kálvinizmus, a humanizmus és a kereskedelmi pragmatizmus egymással versengő (de egymást nem kizáró) hatása.” (Shama, 1997: 67)

Kiváló könyvében így jellemzi Simon Schama a 17. századi holland aranykor meghatározó sajátosságait. Arról a korszakról van szó, amikor ez a köztársaság lesz a világ legeredményesebb országa, amennyiben a kereskedelmi, gazdasági, tudományos és művészeti teljesítményt, valamint a társadalmi élet demokratikusságát és a gyarmati hódítások eredményességét vesszük figyelembe. Más szóval: ekkor jön létre a nyugati kapitalizmus első, páratlanul sikeres állama.

Ebben az évszázadban a hollandok nem csupán az európai és a nemzetközi kereskedelmet uralják, ők tekinthetők a legfejlettebb, leggazdagabb, leginkább kifinomult kulturális szokásokkal és intézményekkel rendelkező európai nemzetnek. S noha a Holland Köztársaság megszületésének és társadalmi viszonyaitának kontextusa az európai történelemben járatos olvasók előtt többé-kevésbé ismert, úgy gondolom, néhány bekezdés erejéig ajánlatos fölleveníteni az e tárggyal kapcsolatos legfontosabb háttérismereteinket.

Több, rövidebb-hosszabb háború körülményei közepette alakul ki a független holland állam. 1568-ban kezdetét veszi a nyolcvanéves háború, melynek során a református holland tartományok föllázadnak a katolikus spanyol hatalom ellen.³ 1579-ben hét északi tartomány létrehozza az Utrechti uniót, majd 1581-ben, kinyilvánítva II. Fülöp spanyol király trónfosztását, megalakítja a Holland Köztársaságot. 1585-től 1604-ig tart az angol–spanyol háború, melynek köszönhetően a spanyolok lemondani kényszerülnek az északi holland városok és kikötők ellenőrzéséről, viszont megtartják maguknak Antwerpent, az akkori Európa legfontosabb kikötővárosát. Ily módon 1585-ben a németalföldi tartományok kettéválnak a túlnyomóan protestáns északi Hollandiára, valamint a katolikus–protestáns déli Belgiumra. 1618 és 1648 között zajlik a harmincéves háború is, mely a Habsburg Birodalom valamennyi koronátartományára kiterjed; becslések szerint 8–11 millió ember veszíti életét a harcok során. S noha 1609-ben a Spanyolországot uraló Habsburgok Antwerpenben megkötik a 12 éves tűzszünetet a hollandokkal, 1648-ig, a háborúknak véget vető vesztfáliai békéig kell várni, hogy a Holland Köztársaság spanyol koronától való függetlensége általánosan elfogadottá váljék.

1585-ben a spanyolok négy évet biztosítanak Antwerpen, illetve a Habsburg-korona fennhatósága alá kerülő egyéb települések protestáns lakosságának arra, hogy amennyiben nem hajlandók áttérni a katolikus hitre, távozzanak. Ezért a 16. század végétől egy fél évszázadon keresztül nagy népvándorlás kezdődik: gazdag és jól képzett protestáns kereskedők, üzletemberek és szakemberek tízezrei áramlanak az északi városokba. A protestánsok mellett más vallási üldözöttek is észak felé tartanak: közülük mindenekelőtt a Portugáliából és Spanyolországból érkező szefárd zsidók, valamint a Franciaországból menekülő hugenották említendők. E migráció társadalmi következményeként az 1630-as évekre Antwerpen helyét Amszterdam veszi át mint a korabeli világgazdaság legfontosabb kikötője és kereskedelmi központja. Természetesen ellentétes irányú népmozgások is beindulnak: az északi katolikusok közül sokan (de korántsem mindannyian!) a déli tartományokba költöznek.

Az aranykor létrejöttének okait keresve valamennyi elemző (Huizinga, 2001; Schama, 1997; Prak, 2005) hangsúlyosan utal az ország földrajzi elhelyezkedésére, kiemelve, hogy Hollandia

3 Persze, mint mindig, a történet egy kicsi bonyolultabb: „A holland forradalom nem csak II. Fülöp valláspolitikájának igazságtalanságai ellen irányult, hanem azoknak a tendenciáknak – pénzügyi centralizáció, szakértő bürokrácia, pártatlan közigazgatás, dinasztikus abszolutizmus, a városi és hűbéri kiváltságok elvétele – a többsége ellen is, amelyek a nagy reneszánsz államot jellemezték. Hollandnak lenni azt jelentette, hogy valaki lokális, provinciális, hagyomány- és szokásörző. Jelentette a ragaszködést ahhoz, hogy a hatalom a helyi közösségtől a magasabb hatóságokhoz csak speciális időszakokban és feltételek között emelődik át, mint például a testületi hozzájárulás (például a katonaság beszállásához és az új adókhoz), a küldöttek visszahívásának joga, és a jogosulatlan szavazatok el nem ismerése” (Schama, 1997: 62).

félúton található a Vizcayai-öböl és a Balti-tenger között. Mindez ideális lehetőséget jelent számukra a Földközi-tengeri és az északi-tengeri városok közötti kereskedelem lebonyolítására. Az elhelyezkedésükből adódó lehetőségeiket példaértékűen ki is használják: sót, bort, ruhaneműt, fűszereket, ezüstöt és egyéb gyarmati termékeket szállítanak az északi Hanza-városokba, míg onnan búzát, halat, élelmiszereket és alapanyagokat hajóztatnak a déli országokba. Ennek köszönhetően az európai tengeri kereskedelem több mint ötven százalékát bonyolítják: a 17. század vége felé évente már mintegy ezer holland hajó járja a Balti-tenger vizeit! Különösen kedvező számukra, hogy az Északi-tengeren gyakorlatilag szabadon hajózhatnak, mivel ebben a korszakban sem a lengyelek, sem a svédek, sem a dánok nem képesek megvédeni és monopolizálni a tengeri útvonalakat. Sikereiket elősegíti a versenytársak hiánya is, hiszen a többi nagy tengeri nemzet – mindenekelőtt a franciák, az angolok és a spanyolok – az egymás elleni háborúskodással vannak elfoglalva. Ráadásul a Rajna lehetőséget biztosít számukra, hogy a szárazföld belsejében található területekkel is kereskedjenek (Huizinga, 2001: 25–27).

Ám a hollandok nem érik be annyival, hogy csak Európán belül kereskedjenek. 1602-ben létrehozzák a Holland Kelet-indiai Társaságot, mely az első multinacionális cég a világon; nem csupán egyfajta állam az államban (saját kormányzattal, hadsereggel, flottával és külpolitikával), hanem befektetései finanszírozására képes részvényeket kibocsátani, vagyis az első modern tőzsdét is létrehozni. A Társaság révén alapítják meg Batáviát (Jakartát), majd foglalják el Jávát, Szumátrát, Celebeszt, Nyugat-Borneót, Ceylont és Malajziát; hatalmas profitot termelve monopolizálják a keleti fűszerkereskedelmet. Emellett – egyedül az európai tengeri hatalmak közül – kizárólagos jogot szereznek a Japánnal való kereskedelemre, s ily módon az európai tudományos és technikai forradalom eredményei és különleges termékei (az órától a léggömbön át az elektromosságig) a hollandokon keresztül jutnak el Japánba – egészen a 19. század közepéig. Hangsúlyozandó, hogy a tengeri kereskedelemben és a gyarmatosításban elért sikerek gyakorlatilag állami beavatkozás nélkül valósulnak meg.

Az elemzők rámutatnak, hogy a tengerrel folytatott küzdelem fontos integráló erőt jelent a hollandok számára. Schama (1997) fölhívja a figyelmet arra, hogy a nemzeti függetlenség érdekében, illetve a tenger ellenében folytatott harcok időben egybeesnek, vagyis a nemzeti egység megteremtésében nem csupán annak van jelentősége, hogy mit szeretnének közösen megvalósítani, hanem annak is, hogy mit, illetve kit gyűlölnék közösen:

„Az árvíz a társadalmat egyszerre fölszabadította, és rettegésben tartotta. Ugyanis az árvíz olyan funkcionális szükségletet és történelmi igazolást jelentett a társadalmi alárendeltség alátámasztásában, aminek szerepét Európa többi részén más játszotta. Ha a társadalmi szabályok iránti tisztelet a fizikai biztonság érdekében teremtett kölcsönösségen alapult, akkor a gát-felügyelő, és a helyi választott heemraadschappen, vagyis a vízörtség minden hűbérúrnál jobb helyzetben volt ahhoz, hogy kikövetelje be-tartásukat” (Schama 1997: 40).

Huizinga (2001: 18) szerint a belvizek még fontosabbak, mint a tenger, hiszen az így létrejött csatornarendszer infrastruktúrájának meghatározó jelentősége van a belső hajózási kereskedelem létrejöttében, melyet elősegít a rendelkezésre álló tőzeg, valamint – a híres-nevezetes szélmalomok révén – az olcsó szélenergia fölhasználása is. És akkor a közhelyszámba menő sajá-

tosságokról, a feltöltött területekről, a tulipánt termesztő és a különböző tejtermékeket termelő parasztgazdaságokról említést sem tettünk.

A köztársaság kikiáltásával tulajdonképpen a jelentős autonómiával rendelkező városok és tartományok ligája jön létre, ahol az egyes részek politikai függetlenséggel és hatékony helyi önkormányzatisággal rendelkeznek. Vagyis a köztársaság a legékesebb és legközvetlenebb példája annak, hogy a nemzetállam modellje a városból fejlődik ki. A függetlenségét elnyert országban tulajdonképpen nincs központi hatalom, mely egy hatékony állami bürokráciát működtetne. A holland állam a föderalizmusból nyeri az erejét egy olyan korban, amikor egész Európában az abszolutista központosítás a norma. A holland világ középpontjában a város és a városi polgár, a *burgerlijk*⁴ áll. A társadalom struktúrája tojás alakú: a duzzadó közép (*brede middenstand*) kiterjedt rétege a meghatározó, amelyet alulról, illetve fölülről egy viszonylag kis méretű alsó- és felsőosztály vesz körbe (Schama, 1997; Huizinga, 2001; Prak, 2001). Nehéz és kényes a mindenkor hatalmi egyensúly fönntartása, ám a szükséghelyzetekben a józan belátás arra készíti a helyi vezetőket, hogy – a külső és belső politikai kényszerekre reagálva – képesek legyenek a katonai együttműködésre. Jellemző, hogy a harmincéves háború periódusában egyedül a Holland Köztársaság tudja önerőből megoldani a hadsereg finanszírozását, annak köszönhetően, hogy az amszterdami bankárok fél Európát ellátják olcsó hitelekkel, melyeknek kamataiból elegendő összeg jut a köztársaság hadi kiadásaira. (Emellett, az 1640-es évektől fogva, a helyi bevételken alapuló angol (hadi) adórendszer tekinthető még sikeresnek [Asch, 1999: 63, 67]).

Más európai országokhoz képest Hollandiában kisebb az arisztokrácia társadalmi súlya, és szerényebb a jövedelme. A városi, polgárosult közösség lenézi, és sokszor gúnyosan viszonyul a dologtalan udvar tagjaihoz és az arisztokratikus jó modor képviselőihez. A helyi arisztokrácia viszonylag egyszerű körülmények között él, és a patriarchális erkölcsöket követi. A német nemesekhez hasonlóan nem rendelkezik címekkel, legföljebb a „*heer van*” (valaminek az ura) megkülönböztetés dukál neki. Figyelemre méltó, hogy csak a 18. századtól kezdődően fordul elő, hogy a bécsi császár grófi címet adományozzon holland nemeseknek (vö. Huizinga, 2001: 21). Emellett – az angol arisztokráciával szemben – a holland arisztokráciából hiányoznak az udvari és katonai allűrök (Huizinga, 2001: 65–66). Jellemző módon a 17. században – Európában egyedülálló módon – a párbaj is tilos már az országban, és a politikai zavargások is kivételesnek számítanak – mindenekelőtt a „jó kormányzás” (a „*goede bestier*”-nek) „áldásainak” köszönhetően (Schama, 1997: 52).⁵

Az országban a „legjelentéktelenebb parasztcsocka is úgy utazhatott a maga lélekvesztőjén, mint másutt a legnagyobb úr. (...) A lovat megülő férfiember, még ha lovag volt is, legföljebb a mezőkön vadászgathatott, a közlekedésben való részvétele szempontjából azonban semmit sem jelentett, a nemesség társadalmi súlya itt már csak ez okból is kisebb volt, mint más országokban” – írja Huizinga (2001: 19).

4 A *burgerlijk* (főnévi és melléknévi alak) szótári jelentései: 1. polgári, azaz nem katonai; 2. világi, azaz nem egyházi; 3. középosztály, burzsoá; 4. városlakó; 5. udvarias, formális, kimért, jól nevelt, lovagias, úriemberi, tiszteletre méltó; 6. polgári jog, azaz nem büntető jog.

5 E kontextusban említendő, hogy Hollandiában a boszorkányüldözés is száz évvel korábban szűnik meg, mint a környező országokban (Huizinga, 2001: 68).

Ebben a hatalmi konstellációban a vállalkozók, a kereskedők és a helyi önkormányzatokat irányító tehetős polgárok mellett meghatározó súllyal bírnak a jelentős erkölcsi és életvitel-szervezési befolyással rendelkező református lelkészek. Az egyházi és világi intézmények ugyanis megtanulnak együttműködni, együtt létezni. Ennek sajátos példája, hogy a városi önkormányzatok egyetértésére van szükség az egyházi költségvetések elfogadásához. Mi több, a református lelkészeket a civil önkormányzatok költségvetéséből fizetik (Prak, 2005: 208)! Ily módon a tulajdonképpeni államvallásként funkcionáló református egyház képes áthidalni a patríciusok és a polgárok közötti különbséget, hiszen a lelkész ugyanúgy jelen van a kastélyban, mint az üzletben és a műhelyben. A többnyire kis- és középpolgári származású, demokratikus nézeteket valló lelkészek a református egyház szellemiségét kifejezetten antiarisztokratikussá teszik. A polgárok mindenekelőtt az egyházi intézményekben sajátítják el a műveltséget és a morálisan kívánatos viselkedési elvárásokat, s ezáltal még a legtekintélyesebb urak is követik és tiszteletben tartják a lelkész által hirdetett értékeket. Ezek a lelkészek, akik inkább prédikátorok, mint pásztorok, a nép nyelvén hirdetik isten igéjét, nagy hangsúlyt fektetve a moralizálásra, a dolgok meg- és elítélésére, bármiről is legyen szó: politikáról, művészetről, étkezésről, házastársi kötelezettségekről vagy éppenséggel a szexualitásról (Huizinga, 2001: 55–56).

A holland nemzeti identitás és önkép visszatérő elemei közé tartoznak az erasmusi „arany középút” klasszikus humanista erényei, melyekre szervesen épülnek rá a református egyház által hirdetett értékek: a türelem, az állhatatosság, a találékonyság, a szerénység, a mértékletesség, a szorgalom, a fegyelem, a tisztesség, a becsület, az őszinteség, a bátorság, az éberség, a tisztaság, a takarékoság, a jámborság, a hitbuzgalom, a józanság és a szókimondás. Alapvető holland hiedelem – mely később mint az *American dream* válik ismertté (!) –, hogy bátorsággal, kemény munkával, vakmerőséggel és elszántsággal lehetséges a társadalmi ranglétrán a gazdagok és a híresek közé emelkedni. A jó holland nem halmoz föl adósságot, becsületesen betartja szerződéses kötelezettségeit, és többre értékeli a józan kereskedő polgárt a hatalmát fitogtató nemesnél. Asszonya szorgalmas, erényes, házas és szemérmes (Schama, 1997: 54; 230; 249).

A holland modell sajátossága az is, hogy más vallások követőit engedik létezni. Az Utrechti Unió alaptörvénye kimondja, hogy „minden személy szabadon választhatja meg vallását, és senkit nem lehet vizsgálat alá vonni és elítélni vallása miatt” (Prak, 2005: 208, az én fordításom: HM)⁶. E toleranciának köszönhetően igazi vallási sokszínűség alakul ki a Köztársaságban: a zsidókat is befogadják, akik zömmel Portugáliából, Spanyolországból, Törökországból és Olasz-

6 Jellemző adat, hogy 1620-ban, Haarlemben a lakosság húsz százaléka református, 14%-a mennonita, 12%-a katolikus, egy-egy százaléka pedig lutheránus, illetve vallon református, vagyis a lakosság fele hivatalosan nem tartozik egyik vallásfelekezethez sem. Ugyanakkor a század második felében a három északi tartomány lakosságának 80–90%-a református, míg a déli tartományokban túlnyomórészt katolikus (vö. Prak, 2005: 209; 211). Schama így ír: „Azokról, akikre a tipikus holland táblaképfestészet művelőiként tekintünk, gyakran kiderült, hogy vallási életükben elhajlók. Vermeer nagyszerű szalonjai, valamint Steen harsány konyhái mind katolikusok művei voltak. Rembrandt olyan családból származott, amelyben az apa kálvinista volt, az anya gyakorló katolikus. Ő maga élete különböző szakaszaiban hol a remonstránsokhoz, hol a mennonitákhoz vonzódott, hol pedig olyan nagyon is liberális szellemű szektákhoz mint a kollegiánsok és a waterlanderek. (...) Rembrandt egyforma hittel és rokonszenvvel tudott rabbikat, lelkészeket és laikus mennonita prédikátorokat festeni és karcolni” (Schama, 1997: 121–122).

országból érkeznek. Amszterdam, Rotterdam, Haarlem, Utrecht állampolgárságot ad nekik, jöllehet a céhes kereskedelemből kirekeszti őket, és előírja számukra, hogy csak nagykereskedélemmel foglalkozhatnak (Prak, 2005: 217).⁷ A vallási tolerancia mögött elsősorban megint a józan belátás keresendő: a köztársaság hivatalosan nem hirdeti a vallási toleranciát, ám rájönnek arra, hogy annak érvényesítése tűnik a leginkább racionális döntésnek. Következésképpen a városok nyitottá válnak a menekültek előtt, és a közöttük lévő rivalizálás, mely adott esetben a menekültek befogadásában is megnyilvánulhat, egyfajta kulturális olvasztótégellyel teszi az országot – és ezáltal nagymértékben hozzájárul az aranykor kultúrájának kialakulásához (Prak, 2005: 4–5).

Tehát a városok túlsúlya, a bevándorlás, az egészséges társadalmi klíma, a vallási pluralizmus, a növekvő gazdaság, a nagykereskedelem – ezek együttesen növelik a toleráns társadalmi klíma kikristályosodásának esélyét. Figyelemre méltó, hogy 1550 és 1650 között, vagyis abban a periódusban, amikor a többi európai állam népességszáma stagnál vagy visszaesik a pestis, a háborúk és a polgárháborúk következtében, a holland lakosság száma a háromszorosára növekszik (Schama, 1997: 223). Miképpen például Amszterdamban a 17. század elején a személyközi gyilkosságok mértéke is szignifikánsan csökken. A történeti kriminológusok szerint mindez annak köszönhető, hogy a templomban hallottak alapján a gazdagabb polgárok egyre inkább elutasítják az erőszakot, jöllehet az alsóbb osztályok tagjai még továbbra is előszeretettel késelik meg egymást (Spiereburg, 1996).⁸

Ebben a világban, sajátos módon, a katonák többnyire alulértékelték, és gyakran gúny tárgyai: a képzőművészeti ábrázolásokban inkább a meghittség, a családiasság és a magánszféra pozitív vonatkozásai kerülnek túlsúlyba a közeletiséggel, a heroizmussal és a hazafissággal szemben. Jellemző módon a *schutterstukken* városi milícia ábrázolásakor sem a katonai rang, hanem a patríciusrangsorban elfoglalt hely a meghatározó.⁹ A közvélekedés szerint a gyarmatosító a társadalom selejtjének számít (Boxer, 1965: 70–73).¹⁰ Kétségtelen, állítja Schama, hogy a hol-

7 1615-ben 164 szefárd zsidó család él Amszterdamban, 1640-re számuk megkétszereződik. 1700-ra 3000 főre növekszik a szefárd zsidó közösség létszáma, miközben nagyjából ugyanennyi askenázi zsidó is érkezik Amszterdamba Kelet-Európából (akik sokkal szegényebbek, és gyakran koldulásból élnek) (Prak, 2005: 219).

8 A gyilkosságok hosszú távú csökkenése egész Európára jellemző folyamat: az idő múlásával párhuzamosan az elkövetők között mindenhol egyre kisebb a magasabb társadalmi csoportba tartozók hányada. (A középkorban az interperszonális fizikai erőszak még nem osztálysajátos jelenség.) A 16–17. század környékén, a vallásháborúk és a harmincéves háború közötti periódusban azonban a halálos kimenetelű agresszió „moralizációs” és „civilizációs” kampányok tárgyává válik. Mindez érzékelhető a büntetőjog fejlődésében, a jogi kategóriák árnyaltabbá válásában, valamint abban, hogy a gyilkosságokat halálbüntetéssel kezdik szankcionálni (vö: Eisner, 2003: 108; 115; 127).

9 „Az olyan grafikusok, mint Goltzius és Jacques de Gheyn a háború korai éveiben ha nem is hősiezen, de legalább dekoratívan ábrázolták a fegyveres férfit. Ám ez az ábrázolás a század közepére nagyjából eltűnt, hogy átadja a helyét valamiféle alpári burleszeknek. Hendrick Pot műveiben például egyértelműen a bordélyházak törzsvendégeiként ábrázolják a katonákat. Még a körletüket ábrázoló Pieter Codde és Jacob Duck képek is kérlelhetetlenül deheroizálók voltak” (Schama, 1997: 244).

10 Mindez alátámasztani látszik, hogy a kegyetlenkedéseket is főleg az alsóbb néposztályokból származók követik el a holland gyarmatokon. Tehát ajánlatos figyelembe venni az erőszak távolításának osztálydimenzióját is.

landok birodalomépítő erőfeszítéseit erősen korlátozza a letelepedéstől való közismert vonakodásuk: csak a társadalom leghátrányosabb helyzetben lévő csoportjaiban van hajlandóság arra, hogy a gyarmatokon telepedjenek le (vö. Schama, 1997: 389). Huizinga egyenesen a holland nép „kevésbé katonai jellegéről” beszél. S noha a tengerészet még viszonylag elfogadott nemzeti intézménynek tekinthető, a szárazföldi hadsereg sohasem szabadul meg a civilekkel szemben elkövetett bűnök szégyenétől és stigmájától (Huizinga, 2001: 40–41).

MESTEREMBEREK ÉS MŰVÉSEK

Korábban részletesebben foglalkoztam a sűrű középkori várossal (Hadas, 2017a), és amellet érveltem, hogy a társadalmi praxis differenciálódása a szakértelem mélyüléseként, ha tetszik, a „szakszerű kölcsönösség” és a „szokásszerűség kényszereként” értelmezhető. A középkori urbánus maszkulinitást példaértékűen inkorporáló kereskedők, mesteremberek, kézművesek és hivatalnokok a munkaszervezetbe beilleszkedő, racionális, elmélyült és szakszerű munkafolyamat fegyvelmezett elvégzésére szocializáltak. Tevékenységük esszenciája az önmegtartóztatás: életük valamennyi dimenziójában erőszakos késztetéseik elfojtására kötelezettek. Ebben a világban a kereskedők és a kézművesek érdekeit és céljait védeni hivatott céheknek van meghatározó szerepük az életvitel szabályozásában. Működésük magán viseli az egyházi alapítású vallásos testvériségek és testvériségi férfiegyesületek hagyományait. A céhek biztosítják a termékek szigorú minőségkontrollját, gondoskodnak a piacvédelemről, emellett vallási, szociális, politikai, sőt, katonai tevékenységet is végeznek: szentet választanak, templomba járnak; ha telik rá, kápolnát is építenek maguknak, ha pedig a szükség úgy hozza, részt vesznek a város katonai védelmében is. A középkori városi polgár habituális centruma és ez alapján szerveződő életvitele a fegyvelmezett teleologikus racionalitás, az önfegyelem, a takarékoság, az előrelátás, az alkalmazkodási és együttműködési készség, a közösségi felelősségérzet belsővé tétele, a korporatív szellem, azaz a közös célok érdekében kifinomult módon és szakszerűen együtt munkálkodó férfikötődések köre épül. Vagyis az erőszakkontroll már a középkori városokban szükségessé válik, mivel a sokféle lakosból álló, rétegzett társadalmi térben rafináltabb érdekérvényesítési és konfliktusmegoldó stratégiákat kell alkalmazni; a közösség szigorúan szankcionálja, ha valaki az archaikus libido dominandi késztetése alapján, erőszakkal kívánna megnyilvánulni.

A városi polgár praxisa a középkorban is magában hordozza a modern társadalom megteremtésének föltételeit. Lényegében az akkor kezdődő folyamatok bontakoznak ki néhány évszázaddal később.¹¹ A holland aranykor világát is a szakracionális fokozatos térnyerése jel-

---

11 A 15. századi olasz reneszánsz városi világával kapcsolatban írja Burke, hogy „Giovanni Rucellai azt tanácsolta családjának, hogy ’bánjon takarékosan az idővel, mert az a legértékesebb tulajdona’... A szobrász Pomponio Gaurico azzal kérkedett, hogy gyerekkora óta úgy be tudta osztani az idejét, hogy egy perccet se fecsérelt tétlenségre” (Burke, 1999: 208). A jó holland sem fecsérelheti az időt. Huygens verset is ír az alvás ellen két évszázaddal később: „Az alvást nem sorolom az ember szórakozásai közé: És ha választhatnék, sem álmodást, sem alvást nem kívánnék magamnak. Pfüj, mindennapi halál, pfüj, vízszintes párnasír; pfüj, pazarló időpocsékolás, ha lemondhatnál róla, mily hosszú lehetne az élet!” (id. Huizinga, 2001: 74).

lemzi, csakhogy a 17. századi viszonylatok már nagyságrendekkel komplexebb interdependencia-szövevényeket hoznak létre. E komplexitás egyrészt a foglalkozások további differenciálódását, másrészt az egyes szakterületek és szakemberek számának növekedését, harmadrészt a közeletben részt vevő intézmények szaporodását, negyedrészt a nemzetállami szintű (városok közötti) integrációk mélyülését, ötödrészt a globális világgazdaságot befolyásoló struktúrák láncolatának meghosszabbodását, hatodrészt pedig az intim szféra életvitelbeli súlyának növekedését jelenti – hogy csupán a legfontosabb különbségeket említsük. A kora újkori holland városokban nagyobb súllyal vannak jelen az állampolgári részvétel világi és egyházi intézményei: a presbiteri testületek, az önkormányzatok, a lövészegyletek, az éjszakai és nappali őrszolgálatokat bonyolító, civil őrző-védő paramilitáris egységek, a szociális és jótékonykodó egyesületek, az alapítványok, a retorikai kamarák, a művelődési egyesületek és így tovább. Következésképpen a céhek strukturális súlya, jelentősége csökken. Ebben a világban a szellemi produktum előállítására és fogyasztására már kevésbé egyértelműen kötődik társadalmi pozíciókhoz és rangokhoz: egy viszonylag egységes műveltség alakul ki, amelyben a patríciusok és a széles középosztály tagjai egyaránt részt vesznek, legyenek akár jogászok, orvosok, prédikátorok, kereskedők, cipészek, tanítók vagy gátőrök (Huizinga, 2001: 49).¹²

Hangsúlyozandó az is, hogy a középkori város mérete jóval kisebb: általában néhány ezer fő él egy-egy átlagos méretű településen. A városokat akkor még többnyire várfal veszi körül, ami pontos indikátora annak, hogy ellenséges környezetben létesülnek, és komoly veszélyeknek vannak kitéve – legyen szó a külső támadásokról vagy a bevándorlókról, akiknek beáramlását erősen korlátozni igyekeznek. Az elköltözést nehezíti a városhálózat hiánya is: ebben az időszakban a népesség túlnyomó többsége falvakban él, illetve főúri vagy fejedelmi udvarokban csoportosul. Kétségtelen, a városok kereskednek egymással, háborúkat is folytatnak egymás ellen, de abban az időszakban még nem létezik a városok ligája alapján létrejövő nagyobb egység, a nemzet – ami a Holland Köztársaság esetében az intézményes létezés keretét biztosítja. A köztársaság polgára elsősorban nemzeti identitással rendelkező honpolgár, és csak másodsorban homo oeconomicusként létező, gazdálkodó lény. A 17. századi holland világban a lakosság fele már városlakó, aki számára a költözködés joga biztosított. Ez már egy hatalmas és bonyolult társadalmi tér, százezres városokkal és csaknem kétmillióssal lakossággal. Emellett a holland modellben sokkal bonyolultabb érdekérvényesítési mechanizmusok vannak, kifinomultabb a jogrend, jobb a közbiztonság, nagyobb a jólét, jobbak az egészségi mutatók, pontosabbak a tűzvédelmi előírások, és jelentősen csökken a bűnözési ráta. Ebben a világban – szemben a középkori észak-olasz városokkal – már nem jellemzőek a testvérgyilkos háborúk.

¹² Egy részletesebb történelmi elemzésben ki kellene térni a tudományosság kibontakozására is, mely természetesen szorosan összefügg a nyomtatás fölhalmozásával (vö. Hadas, 2017b). Míg 1600-ban 68 nyomda van az országban, 1650-ben már 34 város rendelkezik legalább egy nyomdával és kiadóval, így összesen 247 ilyen üzlet van Hollandiában. Itt említhető a Leideni Egyetem megalapítása is 1575-ben. Ez egy világi intézmény, amelyre már nem nehezedik a középkori egyházi múlt súlya. És akkor egy szót sem szoltunk arról, hogy a köztársaságban a korabeli tudományos életben olyan hírességek alkotnak, mint René Descartes, Christiaan Huygens, Hugo Grotius, Baruch Spinoza, Pierre Bayle vagy John Locke. Következésképpen a köztársaság nem megalapozatlanul tekinthető kozmopolita olvasztótéglénynek (Prak, 2005: 226–227).

Hogy pontosabb képet alkothassunk erről a világról, vegyük közelebből szemügyre a holland aranykor egyik sokat emlegetett, jellemző foglalkozási csoportját, a festők, nyomatkészítők és metszők szakmáját! Miképpen néhány évszázaddal korábban, a 17. században is mesterembereknek tekintik őket. A festők, hasonlóan a középkori városokhoz, területi alapon létrehozott, egymással versenyző városi céhekbe szerveződnek; gyakran a kereskedők, a műgyűjtők, sőt, olykor a művészetkedvelők is csatlakoznak hozzájuk. A céhtagság lehetővé teszi a tagok számára, hogy tanítványokat fogadjanak (általában három-öt évre), és műhelyeket hozzanak létre, továbbá hogy a céh helyiségeiben állítsák ki és adják el alkotásaikat. Céhtagság híján a mesterségüket nem gyakorolhatják (megjegyzendő, hogy a nők és a zsidók általában nem lehetnek céhtagok; komoly konfliktusok vannak továbbá a céhek és az uralkodók által alkalmazott festők között¹³). Idővel aztán az egyre anakronisztikusabbá váló céhek mellett megjelennek a művészeti akadémiák (illetve a céhek átalakulnak művészeti akadémiákká vagy ún. retorikai műhelyekké). Ez a változás alapvetően azzal a folyamattal függ össze, melynek során a festészet immár nem kézműves munkának, hanem művészeti tevékenységnek számít. Ezek az akadémiák már nem csupán a mesterségbeli tudást, hanem művészetelméletet, művészettörténetet, irodalom- és drámatörténetet, filozófiát és esztétikát is tanítanak.

E foglalkozási csoport nagyságrendjét jól érzékelteti, hogy 1650-ben 650–750 festő és metsző dolgozik a Köztársaságban, vagyis ezer főre másfél-két alkotó jut (Prak, 2005: 241).¹⁴ Mindazonáltal, szemben a középkori gyakorlattal, a művek megrendelői nem hercegek, püspökök és nemes urak, hanem cipészek és gátőrök, orvosok és parasztok – esetleg városi előljárók. Nem csupán a festészet, hanem a nyomatkészítés is fontos a hétköznapi ember számára, hiszen egy-egy nyomat tökéletesen alkalmas arra, hogy könnyen érthető módon ábrázolja a környezetet. Hatalmas mennyiségben készülnek metszetek a kastélyokról, épületekről, népviseletekről, nem beszélve a kalendáriumokról, portrékról, emblémákról, vignettákról és könyvillusztrációkról (Huizinga, 2001: 100–101). A holland vásárló a polgárosult környezetét és otthonát kívánja díszíteni. Nem kellene az életnagyságú szentek, az antik jelenetek, a fenségség, a pompázatos és monumentális barokk ünnepélyesség, a hivalkodó elegancia, miképpen nincs szükség az átélt misztérium szenvedélyes kifejezésére sem. Allegóriát sem igényel a holland ember, legfőlegbb a városháza mutathat érdeklődést az ilyen rafinériák iránt (Huizinga, 2001: 94–95). Ezek helyett többnyire olcsó és kisméretű alkotásokat kívánnak vásárolni, amelyek jól fölismerhető, beazonosítható mindennapi jeleneteket, életképeket ábrázolnak. Realista elvárásokat fogalmaznak meg: a festménynek a lehető legtökéletesebben hasonlítania kell az átélt, megélt, megtapasztalt valóságra.

A megrendelő nagyra értékeli a mesterségbeli tudást, ám – és ez a lényeg számunkra! – az esetek túlnyomó többségében nem alkotót választ, hanem a hely és az alkalom megkívánta témát, illetve a témának megfelelő műfajt. Nem egy Vermeerre vagy Frans Halsra vágyik, hanem a szüleiről készült élethű portréra, esetleg a nappali szobába illő, sárga és piros színekben pom-

13 Rubens a szabályt erősítő kivétel, mivel ő tagja az antwerpeni Szent Lukács-céhnek, és egyúttal Albert herceg és Izabella hercegnő udvari festője is Brüsszelben.

14 Delft huszonnégyezer lakosára például 30 festő jut a 17. század közepén. Prak adatai szerint egyébként összesen mintegy nyolcmillió festmény készül Hollandiában a 17. században (Prak, 2005: 241)!

pázó tulipános virágcsendéletre vagy éppen hajókat és szélmalomokat ábrázoló téli tájképekre.¹⁵ És ezek a fogyasztói igények nem maradnak kielégítetlenül, mivel mindenhol festményeket lehet találni: a városházák termeiben, a lövészegyletekben, a hivatalokban, az iskolákban, a retorikai kamarákban, az árvaházakban, az öregotthonokban, a patríciusházak szalonjában, a polgárházak nappali szobájában. Mi több, kiváló festményekre lehet bukkanni a rotterdami vásári bódékban csakúgy, mint a paraszti otthonokban (Huizinga, 2001: 52–53). Csak éppen a templomokban nincsenek képek, hiszen a protestáns világban ez nem megengedett (Huizinga 2001: 90). És szobrokat is hiába keresnénk, megrendelők híján sehol sem találunk.

A festők túlnyomórészt (kis)polgári származásúak, viszonylag tanulatlanok és műveletlenek; kevésbé érdeklik őket az elvont, akadémiai, művészet- és stíluselméleti kérdések. Jellemzően nem jártak Itáliában (e tekintetben Rembrandt sem kivétel), viszont, és ez volna a lényeg, kitűnően értik és magas szinten művelik a mesterségüket: Jan van Eyck jelmondata: *als ic can*, vagyis „ahogy tudom” (Huizinga, 2001: 97). Ugyanakkor a kezük rendkívül ügyes.¹⁶ A közvélekedés szerint Vermeer is azért tekinthető „igazi hollandnak”, mert „nem ismer sem tézist, sem eszmét, sem pedig a szó legszorosabb értelmében vett, meghatározott stílust” (Huizinga, 2001: 99). Emellett az alkotók szégyentelenül és gátlástalanul másolnak, ismételnék, és sorozatgyártásra specializálódnak. Az egyik mester virágot, a másik állatot, a harmadik hajót, a negyedik tengeri ütközetet, az ötödik téli tájat, a hatodik ruhafodrokat (stb.) tud magas szinten festeni. Így egy-egy műhelyben, ahol számos specialista együttműködésével készülnek a képek, bármilyen fogyasztói igényt ki tudnak elégíteni – ráadásul igen gyorsan és hatékonyan. A műhelyek ugyanis versenyt futnak az idővel, és folyamatos versenyben állnak egymással is, hogy ki tud minél gyorsabban, minél tökéletesebben, minél több képet elkészíteni. Az ár ugyanis a befektett munkaidővel korrelál (Prak, 2005: 236–240).¹⁷

Főntebb úgy fogalmaztam, hogy a 17. századi átlagos holland vásárló nem alkotót, hanem témát és a témához illő műfajt keres. Ugyanakkor a mesteremberi lét – akárcsak a reneszánsz korszakban – nem zárja ki, mi több, valószínűsíti a művész pozíciójának intézményesülését, és ezáltal a szakmai erőter további differenciálódását. Lényegében, mint arra már érintőlegesen utaltam, a céhek hanyatlása és a művészeti akadémiák és retorikai műhelyek megjelenése ennek a folyamatnak az indikátora. A 16. századtól kezdődően ugyanis már akadnak olyan tehetősebb vevők, akik nem elégednek meg azzal, hogy a legkülönbözőbb témákban és műfajokban rendelkezzenek minőségi képekkel, hanem egy komolyabb gyűjtemény vagy „kabinet” létrehozására vállalkoznak. A tehetős műgyűjtő pedig már nem csupán témákra és műfajokra, hanem szer-

15 Az utókor által fölfedezett és nagyra tartott Vermeert például alig ismerik a 17. századi Hollandiában. Nem csupán azért, mert életműve viszonylag szerény: mindössze harminc alkotásból áll. Ám jellemző módon ő nem is festőként, hanem műkereskedőként volt a delfti Szent Lukács-céh tagja, aki saját kocsmájában árulta a műveket – mivelhogy elsősorban kocsmáros (na jó, fogadós) volt... (Prak, 2005: 243–244).

16 Huizinga írja Frans Halsról, hogy „pillantása és keze erősebb volt, mint amennyire ennek ő maga valamennyire tudatában lett vagy lehetett volna” (Huizinga, 2001: 97).

17 Huizinga szerint az építészetben nyilvánul meg az igazi „holland karakter és zsenialitás”: a városházák, árvaházak, lőterek, kereskedelmi épületek, raktárak létrehozásakor az építés a középületekre alkalmazta a lakóház építészeti elveit (Huizinga, 2001: 108–110).

zőkre is koncentrálnak. Egy elsőrangú kabinetben „illetett, hogy legyen egy Dürer, egy Holbein” (Huizinga, 2001: 92–93).¹⁸ A 17. század második felében pedig – tehetjük hozzá – már egy Rembrandt is. Más szóval: létrejönnek annak föltételei, hogy a mesterek, iparosok közül a kortársak számára is nyilvánvaló módon egyesek kiemelkedjenek, és művésszé váljanak.¹⁹

És itt álljunk meg egy pillanatra! S noha a jelen kontextus nem alkalmas arra, hogy árnyalt művészettörténeti és esztétikai fejtegetéseket folytatva merüljünk el a részletekben, Rembrandt kapcsán néhány számunkra is fontos állítást tehetünk. Ő ugyanis az az alkotó, akit már saját idejében is megkülönböztetett figyelem és tisztelet övez, és akinek halála utáni recepciója is azt bizonyítja, hogy a holland aranykor festői között nem csupán jó mesterek és jó iparosok vannak, hanem olyan alkotók is, akiket teljes joggal művésznek, vagyis önálló esztétikai univerzumot létrehozni képes individuumnak tekinthetünk. Rembrandt persze számos tekintetben hasonlít kortársaihoz: ő is a Szent Lukács-céh tagja; nem csupán festő, hanem rézmetsző, kereskedő és gyűjtő is egy személyben. Ő is a piacról él, és megrendelésre bárkit lefest – főleg kisebb méretű képekben: polgármestereket és nemes urakat, tanítómestereket, prédikátorokat, hajóépítőket, zsidó orvosokat, rézmetszőket és ötvösmestereket is. Abban viszont már rendhagyónak számít, hogy a legkülönbözőbb műfajokban is otthonosan mozog, ráadásul folyamatosan megújít, kísérletezik, változik, fejlődik. És miközben elsősorban református, más vallások felé is nyitott.

A legjelentősebbek között nincs még egy festő ebben a korszakban, aki annyi önarcképet készített volna, mint ő. A nagy kérdés, ami máig foglalkoztatja az utókort, hogy vajon Rembrandt egy par excellence individualista, önelégült alkotó-e vagy sem. Schama – számomra meggyőző módon – amellet érvel, hogy Rembrandt nem önelégült és nem exhibicionista alkotó, ugyanis teljesen föloldódik ezekben az alakokban, legyen az katona, polgár, koldus, herceg vagy bármi más. Szerinte – szemben Dürerrel, aki objektív kíván maradni, valamint Rubensszel, aki mindig humanista patríciusként ábrázolja önmagát – Rembrandt a különböző karakterek bőrébe bújik. Vagyis egy modern Proteus, egy *everyman* ő, aki szerepet alakít, bohóckodik, pózol, idézőjelbe tesz. Olyan alkotó, aki képes bárkinek a személyiségét magára venni. Nem véletlenül tartják a romantikusok inkonzisztens, shakespeare-i alkatnak (Schama, 1999: 296–301). Schama szerint Rembrandt önreflexív művész, aki gyakorlatilag saját magán kísérletezik: a szerepjátszó önarcképek a szakmai-technikai fejlődését szolgálják.²⁰

18 Később aztán kiderült, hogy ezek többsége hamisítvány volt – teszi hozzá Huizinga...

19 Az más kérdés, és a jelen fejtegetéseknek nem tárgya, hogy a romantikától kezdődően számos korábbi mester – a már említett Vermeer, Frans Hals, Ruisdael, Jan Steen, Claesz, stb. – a művész rangjára emelkedik, és műveik mára a legjelentősebb köz- és magángyűjtemények legértékesebb alkotásai közé tartoznak. Egyébként Rembrandt megítélése sem volt mindig egyértelmű: a 20. század közepén ép-penséggel komoly kételyek merültek föl az őt övező zsenikultuszról (vö. Schama, 1999: 24).

20 1631-es önarcképét, melyen puha kalapban ábrázolja magát, Schama a Rembrandt–Rubens-hibridizáció jellegzetes példaként fogja föl. Érvelése szerint e képével a fiatal Rembrandt nem egyszerűen másolja Rubens puha kalapos önarcképét, hanem beleáll, azonosul vele, kisajátítja, vagyis „eljátssza a rubensi maximatúra lehetőségével a rembrandti miniatúra helyett”. Egyáltalán: „a *pictor doctus* Rubensszel szemben inkább *pictor vulgaris* ő; inkább cigány, mint egyetemi ember, inkább protestáns, mint katolikus. Mindez persze nem zárja ki, hogy Rubensszel versengve alkalomadtán rubensi lovagpózba vágva is ábrázolja önmagát” (Schama, 1999: 37. A saját fordításom: H. M.).

A jelen gondolatmenet kontextusában a legfontosabb állítást Jan Białostocki, a neves lengyel művészettörténész fogalmazza meg, amikor Rembrandt kapcsán emellett érvel, hogy a 17. századi holland protestantizmus történelmi körülményei között már megteremtődnek az ábrázolt ember tragikus élményvilága iránti együttérzésnek, illetve „az erkölcsi világ individuális fölfogásának” vallási, kulturális és *pszichológiai* föltételei (Rényi é. n. – Az én kiemelésem: H. M.). Białostocki Huygens-t²¹ idézi állítása alátámasztására:

„Mert állítom, hogy egyetlen Protogenésznek, Apellésznek vagy Parrhasiosznak sem juthatott volna eszébe – vagy ha ma visszatérnének, ma sem jutna eszükbe – az, ahogyan – s ezt bámulattal mondom – ennek a szakálltalan molnárlegénynek sikerült egyetlen alakban különböző érzelmi állapotokat egyesítenie és kifejeznie. Bravó, Rembrandt!” (id. Rényi, é. n.).

Majd hozzáfűzi:

„Huygens reflexiója amellel szól, hogy ez a „pszichológiai” értelmezés nem valami modern esztétikai fikció. Még nem a modern bensőség irányába tett festői fordulatról van itt szó, hanem a hagyományos retorikus formák tárgyilagos alkalmazásának elvéről, arról, hogy a valódi emberi érzelmek csak konkrét élethelyzetek, emberi viszonyok összefüggésben ragadhatók meg” (id. Rényi, é. n.).²²

Hangsúlyozandó, hogy *Huygens, az udvari ember* méltányolja Rembrandt érzelmkifejezési, azaz pszichológiai kvalitásait.

És itt érkezünk el gondolatmenetünk egyik fő téziséhez. Korábban (Hadas, 2017b) úgy fogalmaztam, hogy az udvari társadalomban kristályosodnak ki a reneszánsz kori hegemon maszkulinitás mintázatai. Vagyis ennek a formának az udvari ember lesz a par excellence megtestesítője, a humanista pedig a közvetítője. Ehhez alkalmazkodik, ezt teszi belsővé az udvari művész (legyen az festő, zeneszerző vagy színpadi szerző), amikor a nagyság, a szépség, a pompa, a magasztosság, az emelkedettség és az elegancia elvárásai, mintázatai és értékei köré szervezi alkotótevékenységét.²³ Vagyis esztétikai beállítódásainak középpontjában azok az értékek áll-

21 Sir Constantijn Huygens (1596-1687), Zuilichem lordja, költő, zeneszerző, diplomata. Két holland herceg személyi titkára. A latinon és a görögön kívül franciául, németül, olaszul és spanyolul is ír verseket. A francia és az angol király is lovagga üti.

22 Rényi a kiváló német–holland művészettörténészre, Christian Tümpelre is hivatkozik a pszichológiai értelmezés kapcsán: „Tümpel tematikus csoportokban végigvizsgálja az egész életművet és úgy találja, hogy Rembrandt leggyakrabban grafikai bibliailusztrációkból indult ki: ilyen sorozatok a 16. század óta nagyszámban készültek és terjedtek Európa-szerte, de legfőként a Németalföldön, s Rembrandt maga is gyűjtötte őket. Saját munkáiban e konkrét képi mintákat »az intencióból, a *pszichológiai szituációból* és a történet összefüggéséből kiindulva« módosította, alkalomadtán kiegészítve vagy redukálva a készen talált ikonográfiai tényállást. Nem ritka például, hogy a főalak(ok) csoportját kiemeli az előképben adott motivikus-szimbolikus értelem-összefüggésből és önállóan illeszti saját képébe: *pszichológiailag összesűriti, új hangsúlyokat ad neki*” (Rényi, é. n. Az én kiemelésem: H. M.).

23 Ebben a kontextusban jól látható a különbség Rubens és Rembrandt között. A katolikus Rubens, az önmagát mindig úriemberként ábrázoló, par excellence barokk udvari festő, hatalmas méretű, drámaian mozgalmas, patetikus képeket alkot. Megbecsült és gazdag udvari ember, aki egyszerre mű-

nak, amelyeket az udvari elit (a „dologtalan osztály”) a hivalkodó fogyasztás révén középpontba állít. Ez az a mintázat, amellyel kapcsolatban Elias így fogalmaz:

„Erasmusnál a parancsok és a tiltások közvetlenebbül ágyazódnak be a tapasztalatba. (...) Annak a szemléletmódnak a kezdetei ezek, melyeket egy későbbi időszakban 'pszichológiainak' fognak nevezni. A legszorosabban és fokozatosan egyre jobban összekapcsolódik vele az udvariasság új szintje és annak bemutatása, melyet a 'civilitè' fogalma foglal össze. Hogy valóban a 'civilitè' értelmében lehessen 'udvarias' az ember, ahhoz bizonyos fokig megfigyelőnek kell lennie, körül kell néznie, az emberekre és intézkéseikre kell figyelnie. Ebben az embernek emberhez való új viszonya, egy új integrációs forma nyilvánul meg” (Elias, 1987: 197).²⁴

Ez a „későbbi időszak”, illetve az „új integrációs forma” ideje egy évszázaddal később jön el. Schama hamis történelmi közhelynek tartja a hollandokkal kapcsolatos ama föltételezést, hogy ez a kultúra zord és örömtagadó lenne. Épp ellenkezőleg – állítja: miután a tőke meghökkentő könnyedséggel szüli a tőkét, az aranykor hollandjai kifejezetten tehetősek és gazdagok, ily módon a korszak fogyasztási mintázataiban szükségképpen megjelennek a fényűzés és a hivalkodó fogyasztás mintázatai. Mindez jól megragadható az ízlés kifinomultságában, a kultúra finom distinkcióiban és abban, hogy ízlésük érzékeny a rafinált és bonyolult részletek iránt (Schama, 1997: 304).²⁵ Vagyis a holland aranykor virágzó fogyasztói kultúráként és gazdaságként ragadható meg, mivel a takarékoskodás és a költekezés nem zárja ki egymást. A hollandok – nem tagadva meg maguktól a tőke gyümölcsseit – szinte tobzódnak az élet megvásárolható örömeiben.

---

vész, lovag és diplomata. Rómában ismerkedik meg a klasszikus hagyománnyal, és a mantuai herceg, majd a holland királyi udvar alkalmazásában áll; viselkedése egyszerre formális és relaxált (azaz a Castiglione-féle „sprezzatura” két lábon járó inkorporációja); tökéletes udvari ember, aki minden nap lovagol, vadászik, és kifinomult társasági életet él (Schama, 1999: 466–467).

24 Lényegében ugyanezt állítja Huizinga is, amikor arról ír, hogy „a protestáns szigor olykor föllángoló indulatai ellenére a holland élet tónusa sokkal inkább hasonlít Erasmus hangjára, mint a genfi reformátoréra” (Huizinga, 2001: 62), illetve, hogy Erasmus szelleme olyan mélyen meghonosodott a németalföldi társadalomban, hogy Kálvin tanai szinte maguktól értetődő módon diadalmaskodhattak (Huizinga, 2001: 58).

25 „A kálvinista erkölcsprédikációk szemmel láthatóan nem tartották vissza őket attól, hogy bőségesen költsenek a testüket díszítő szép ruhákra és ékszerekre, házaikban a díszítő művészetre és bútorokra – bár az utóbbi később olcsóbb lett, mint a ruha és ékszer. 1612-ben például a delfti festő, Pieter Stael, aki a város harcosabb gomarista kálvinistái közé tartozott, beleegyezett, hogy egy paszománnyal díszített korálvörös, csíkos térdnadrágért cserébe fest egy *Szodoma és Gomorát*. Egy évszázaddal később egy amszterdami kereskedő, Remmert Clundert házi leltára, amit a csödbiztosoknak készített, legdrágább tételként egy kék damaszt köntöst jelölt meg, amit kilencvenöt guldenre értékelt. (...) Németalföldön mindig gazdag hagyománya volt az ünnepi pazarlásnak, amit aztán a tizennegyedik és tizenötödik század burgundiai kultúrájának hatására tovább csiszoltak. A tizenhatodik századi Antwerpen – ahol az ünnepi látványosságoknak ez a németalföldi stílusa a szentek napjain tartott *omneganen* körmenetekben és a szónoki kamarák *landjuueel* versenyein bomlott ki teljes pompájában – hivalkodása semmilyen sem különbözött déli megfelelőitől.” (Schama, 1997: 311) „A holland középosztálybelieknek talán a konyháik és a társalgóik voltak a legbőkezűbben felszerelve. A fazekak és lábosok nagyon drágák voltak, és gyakran a menyasszony hozományának fontos részét képezték.” (Schama, 1997: 317)

Ugyanakkor számottevő különbségek is vannak az Elias által leírt udvari társadalomban és a 17. századi holland társadalomban kikristályosodott társadalmi gyakorlatok között. Míg az első esetben – az intézők minden igyekezete ellenére – az arisztokrata urak általában képtelenek megfelelő módon takarékoskodni a pénzüikkel, és ezért előbb-utóbb többnyire eladósodnak, majd sokan el is veszítik vagyonukat, a holland világban a gazdagság és a hivalkodó fogyasztás összeegyeztethető. Kétségtelen, és erre utal Schama 1997-es könyvének címe (*A gazdagok zavarra*), hogy a humanista eredetű kálvinista szociális tanítás az önmérsékletet, a jámbor józanságot és a takarékoságot hirdeti, vagyis ördögtől valónak tartja a profitot. Hivatalosan mind a kálvinizmus, mind a humanizmus egyetért abban, hogy a profit valójában erkölcstelen, és ha valaki a haszon kultuszának szenteli magát, akkor a szennyes bálványimádás bűnébe esik. Ugyanakkor van megoldás: a tőkefelhalmozás és a profitbálvány imádásának bűnét enyhítheti a költekezés, hiszen így kivédhető a pénzéhség gyanúja (Schama, 1997: 334). Ám ez még mindig nem elég: a humanista világszemlélet és a protestáns etika biztosít egy morálisan legitimált cselekvési alternatívát is. Nevezetesen, a gazdagság nem szégyen, nem elítélendő, amennyiben jótékonyág révén igazolódik. Más szóval: *a költekezésnek adakozással kell párosulnia*. Ez egy morálisan is védhető, optimális kompromisszum, ami nem kívánja a gazdagság megtagadását, amennyiben az összeegyeztethető a közösség által vallott értékekkel és célokkal, valamint elősegíti a társadalmi integrációt és szolidaritást (vö: Schama, 1997: 576–577).

A Németalföldön kifejlődött, humanista behatásokkal telített, protestáns szellemű bibliai nyelvezet alapvetően erkölcsi fogalmakban értelmezi és rendezi el a világot – legyen szó az elfogadható gazdasági viselkedésről, az állam sorsáról, az étkezésről, a társasági jómodorról, a családi viszonylatokról vagy éppen az esztétikai preferenciákról.²⁶ Ez épp úgy igaz a 16. századi antwerpeni humanistákra, mint a 17. századi leideni kálvinistákra. A „moralista befurakodása a konyhába és a szalonba” – állítja Schama – régi németalföldi tradíció, melynek már a tizenhatodik század elején nyoma van a rajzművészetben és az erkölcsi tanításokban:

„Még azok a törvények is, amelyek a hollandoknak feltűnő felmosási rítusokat parancsoltak, inkább erkölcsiek voltak, mint materialisak. És mélyen összekapcsolódtak a büszkeség és szégyen, a szolidaritás és az idegenség szélsőséges eseteivel kapcsolatos kollektív mentalitással. Tisztának lenni: hazafias tett, a szülőföldnek, az otthonnak a betolakodó szennyezők, és a szennyezett betolakodók elleni védelmében tanúsított éberség” (Schama, 1997: 378).

26 Erasmus a középkori „barbarizmussal”, „obskurantizmussal” és „konzervativizmussal” szemben áll ki a bonae literae, vagyis a jó ügy mellett. Eme ethosz és szellemiség középpontjában az antikvitás eszenciája áll (melynek fő referenciái: Cicero, Horatius és Plutarkhosz), valamint az olyan értékek, mint a szabadságvágy, az egyszerűség, a komolyság, az igazság, a természetesség, a természetszeretet, a nyugalom, a puritán tisztaság, az észszerűség és az udvariasság. Ennek a harmóniát és komolyságot kereső életideálnak megvannak az esztétikai preferenciái is, mint például az díszítés igénylése, a kedvesség és az udvariasság, a gyengéd és segítőkész viszonyulás, a kulturált és elegáns modor, mely gyűlöl mindenféle erőszakot és extravaganciát, és emellett zsigerileg idegenkedik a merev hierarchiáktól, a kötelező templomba járástól, a zarándokutaktól, a szentek imádásától, a szentképek csókolgatásától és az egyházi miszticizmustól. Jelszava: „vissza a tiszta forráshoz” (vö: Huizinga, 1984).

Ebben az átmoralizált világszemléletben kiemelt jelentőséggel bír a család. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a 17. századi holland világban a hatalom forrása és eredete a családi tűzhely – mind morális, mind társadalmi értelemben. Ezen a legkisebb sejten, legkisebb egységen nyugszik a társadalmi fölépítmény. Az állandó lakóhely biztosítja a polgári státuszt, mely alapján valaki vallási gyülekezethez tartozhat, és céhnek, polgárőrségnek vagy jótékonyági egyesületnek stb. lehet a tagja. Az otthon, a család, a háztartás egyfajta *gemeenschap*, vagyis társadalmi közösség, saját kollektív személyiséggel. Ez az egészség forrása is: a házas erények – a józanság, a mértékletesség, a jámborság, a szelídség és a hűség – legyőzik a falánkságot, a nemi gerjedelmet, a tunyaságot és a hiú fényűzést: „Mihelyt átlépte küszöbét, a legviharedzettebb, legdörzsöltebb kereskedő is felfedezhette a papucs morális egyenértékét: a makulátlan erény kényelmét – noha a lakóhelyet és a munkahelyet szigorúan különválasztják a középosztályi háztartásokban” (Schama, 1997: 391).

A középosztálybeli családban a nők is komoly jogokkal rendelkeznek: mert igaz ugyan, hogy kizárják őket a politikai-hatalmi pozíciókból, ennek ellenére számos egyéni és kollektív jogot sikerül kivívniuk. Így például vezető szerepet játszanak a karitatív intézményekben (árvaházakban, kórházakban, öregotthonokban). A jogrend azt is biztosítja számukra, hogy férjük halála esetén visszakapják hozományukat; és ha nem születik gyermek a házasságból, saját vagyona mellett a közös vagyon fele is az özvegynek jár. Emellett a bántalmazott nők beperelhetik bántalmazójukat, lányanyaként apasági pert indíthatnak, házasságtörés esetén pedig követelhetik a házasság semmisnek nyilvánítását. Továbbá kereskedelmi szerződéseket is köthetnek, okmányokat hitelesíthetnek, vagyis rendelkeznek az üzleti tevékenység végzéséhez szükséges valamennyi formális jogosítvánnyal (Schama, 1997: 400–407).

Figyelemre méltó az is, hogy a holland kálvinista prédikátorok nem rendelik alá a szerelmet az engedelmességnek, hanem inkább fölmagasztalják azt – mintegy az istenfélő egyesülés nélkülözhetetlen föltételeként. A férj és a feleség kötelességeként előírják, hogy „kedves és gyengéd házastársi szeretetben forrjanak össze”, illetve hogy a „szerelem fellángolásán át mindenfajta barátságban és gyengédségben egymás szívét kell melegíteniük házastársi érzésekkel és szeretettel” (Schama, 1997: 421). Ebben az érzelmetli családi közegben megváltozik a gyerek és az apa szerepe is. Ennek pontos indikátora a gyermekjátékok megjelenése a festményeken, metszeten, sőt, még a fali csempéken is. A 17. századi holland polgár szeretettel viszonyul a gyermekéhez: nemcsak az anya, hanem az apa is örömet leli utódaiban; érzelmeit nem szégyelli, és adott esetben nyilvánosan is kifejezi gyermeke elvesztése miatt érzett fájalmát:

„1632-ben, majd 1633-ban a nagy holland költő, Vondel elvesztette először egy-éves kisfiát, aztán nyolcéves lányát. Mindkét esetről verset írt, ami legalább annyira szolgált önmaga és felesége gyógyítására, mint a gyerekek emlékének megőrzésére. Mindkettőt figyelemre méltóvá teszi a bennük megnyilvánuló közvetlen érzelmi heveség és gyötrődés. A második Vondel vers, az „Uitvaert van mijn dochterken” (Kislányom temetése) még lehangolóbb. Egyáltalán nem akarja elfojtani kislánya jóságának és egyéniségének emlékét, és még kevésbé viseli megadással elvesztését, sőt pontosan az ellenkező érzelmi stratégiát alkalmazza: a totális felidézéssel való katarzist. A vers nagy-részt a gyerekkacagás, az ugrándozás, az utcai játékok és a babázás hű és realisztikus felidézése. (...) A szinte elviselhetetlenül szívbemarkoló olvasmány érzélgőssége a halott

homlokán elhelyezett zöld és arany levelek koszorújának eleven képében tetőzik”
(Schama, 1997: 520–521).

Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az Elias által említett új pszichológiai érzékenységen alapuló integrációs forma kialakulása alapvetően összefügg az intim szféra átalakulásával.²⁷ Mindezzel kapcsolatban Edward Shorter, a családtörténeti kutatások egyik vezető képviselője úgy fogalmaz, hogy „a jó anya(ság) a modernitás szülötte. A hagyományos társadalmakban az anyák még nem törődnek két évnél fiatalabb gyermekeik fejlődésével és boldogságával. Ugyanakkor a modern társadalmakban kisgyermekeik jólétét minden más tényező elé helyezik” (Shorter, 1976: 168. Az én fordításom: H. M.). A családméret csökkenésével és a gyermeket nevelő anya fontosságának növekedésével a családi élet centruma – Mary Ryan találó megfogalmazásával – „az atyai autoritástól az anyai gondoskodás felé tolódik el” (Ryan, 1981: 102. Az én fordításom: H. M.). A „gyermekkor” és az „anyaság fölhalálása” (Ariès, 1987; Dally, 1982; Badinter, 1999), vagyis a gyermek jelentőségének növekedése, valamint az anyai tevékenységnek a nőiség lényegével való azonosítása és idealizálása azt eredményezi, hogy a nő – paradox módon – éppen e „titokzatos”, „természeti” és „irracionális” különbözőségeiből adódóan tesz szert egyre növekvő társadalmi legitimációra. E folyamat részeként az intim szféra jelentősége fölértékelődik: a férfiak mind több időt töltenek otthonukban feleségük társaságában. „Ami a nukleáris családot alapvetően megkülönbözteti a nyugati társadalom egyéb létszféráitól – írja Shorter (1976: 205) –, az a sajátos szolidaritásérzés kialakulása, amelynek köszönhetően az egy háztartásban élők elkülönülnek környezetüktől” (az én fordításom: H. M.).²⁸ E folyamat azt eredményezi, hogy a női ágens hatalma növekszik, míg a maszkulin erőszak-monopólium fokozatosan erodálódik. A férfi ugyanis olyan diszpozicionális elemeket kénytelen inkorporálni, amelyek korábban a nőkhöz kötődtek. Az interdependencia-szövevény bonyolódásának köszönhetően tehát az intim szférával együtt a dzsenderrend is radikálisan átalakul.

A PLURÁLIS MASZKULIN HABITUS INTÉZMÉNYESÜLÉSE

Mint tudjuk, Bourdieu (1979) szerint a habitus nem tudatos, nem reflektált, tartós beállítódások inkorporált rendszereként értelmezhető, mely rendszer a létfeltételek struktúrája által meghatározottan alakítja a társadalmi gyakorlatokat. Más szóval: a habitus strukturált strukturáló struktúra, amely anélkül hozza létre a beállítódási mintázatokat, hogy azok társadalmi kondi-

²⁷ Ugyanakkor, miközben Elias rendkívül plasztikusan és meggyőzően tárja föl a civilizáció folyamatának számos kulcselemét, bizonyos meghatározó tényezőknek nem tulajdonít kellő jelentőséget. Így, amellet, hogy alulinterpretálja a protestantizmus és az alsóbb népcsoportok e folyamatban játszott szerepét, azt sem tárja föl kellő mélységben, hogy a pacifikált és átpszichologizált intimszférában bekövetkező hatalmi kiegyenlítődés, vagyis a nő/anya fokozatos térnyerése, milyen további változásokat gerjeszt a társadalom életében (minderről részletesebben ld. Hadas 2014).

²⁸ Megjegyzendő, hogy az angolszász családtörténészek – zömmel angolszász referenciák alapján – a 18. századra teszik ennek a folyamatnak a fölpörgését (minderről részletesebben: Hadas, 2014). Mint a fentiekben láthattuk, a holland körülmények egyértelműen bizonyítják, hogy – pontosan kijelölve a későbbi változások irányát – az intim szféra jelentősége már a 17. századi Hollandiában meghatározó.

onáltságával az ágensek tisztában lennének, illetve hogy életvilágukat egy racionális-teleologikus finalitással rendelkező univerzumként konstruálnák meg. Jóllehet kiindulópontként elfogadom e habitusdefiniációt, a nyugati maszkulinitások hosszú távú átalakulását vizsgálva kétféleképpen kívánok túllépni a bourdieu-i szemléleten.

A habitusokat – egyrészt – nem homogén, hanem nyitott vegyértékekkel rendelkező, heterogén beállítódási mintázatokként fogom föl, vagyis azt föltételezem, hogy ezek a tartós diszpozíciók a mindenkori jelen kontextusában relacionálisan beágyazottak. Ebben az értelemben beszélek a habitus relacionális (vagy kontextuális) pluralitásáról (Hadas, 2016b). E fogalom révén válik például megragadhatóvá az a társadalmi gyakorlat, amelynek megfelelően a középkori lovag más és más beállítódási mintázatoknak engedelmessé válik a csatatéren (itt nem kell érvényesítenie az erőszakkontrollt, vagyis szabadon és örömmel gyilkol); a fejedelmi udvarban (itt érvényesítenie kell az erőszakkontrollt, és udvariasan kell viselkednie) vagy az alacsonyabb rangúakkal szemben (itt sem kell érvényesítenie az erőszakkontrollt: a parasztot büntetlenül megölheti, a parasztlányt büntetlenül megerőszakolhatja). Miképpen más mintázatokat érvényesíthet nőtlen fiatalemberként, mint nős férfiként (az előbbi esetben nem kell korlátoznia szexuális vágyait, az utóbbi esetben viszont már általában rákényszerül erre). Más szóval: az egyes relációk kondicionálják azokat a diszpozicionális elemeket, amelyek egy adott szituációban működésbe hozhatók.

Elias nyomán – másrészt – azt föltételezem, hogy nem elegendő csupán a mindenkori jelen kölcsönös függőségeivel foglalkozni, hanem kitüntetett jelentőséget kell tulajdonítunk a differenciálódó társadalmi erőterek hosszú távú, évszázados ciklusidejű változásainak is. Ha így járunk el, megragadhatóvá válik, hogy az archaikus libido dominandi fogalmával jelölt habitusmagra számos habitusréteg rakódik (Hadas, 2016a). Vagyis hosszú távon vizsgálódva egyértelművé válik, hogy a társadalmi struktúra folyamatos átalakulásának köszönhetően a habitusok is folyamatosan átalakulnak. S miután a társadalmi viszonylatrendszer az interdependencia-szövevény bonyolódásának irányába tolódik el – vagyis egymástól egyre nagyobb távolságra lévő emberek csoportjai kerülnek egymással függő viszonyba –, az „embereknek minden korábbinál nagyobb területen kell összehangolniuk viselkedésüket, és *minden korábbinál több láncszemet kell előre látniuk a cselekvési sorokban*” (Elias, 1987: 699–700. Az én kiemelésem: HM). E bonyolódó viszonylatrendszer egyik legfontosabb következménye az erőszakkontroll belsővé tétele, és ezáltal a habitusok pacifikálódása. Másképpen fogalmazva: a nyugati maszkulin habitus hosszú távú átalakulásának fő sajátossága, hogy az évszázadok alatt a fizikai erőszak szimbolikus erőszakká válik. Ez volna a civilizáció folyamatának a lényege, amit, sajnálatos módon, Bourdieu egyáltalán nem vesz figyelembe (Bourdieu, 2000). Ugyanakkor a szimbolikus erőszak további differenciálódásának vizsgálatát ezzel az állítással még egyáltalán nem oldottuk meg. Tulajdonképpen a jelen fejezet, a korábbiakhoz hasonlóan, a fizikai erőszaktól a szimbolikus erőszak felé tartó folyamat sajátosságainak megragadására tett kísérletként olvasható.

A hosszú távon kikristályosodó, maszkulin beállítódási mintázatok átalakulásának vizsgálata során eddig hatféle maszkulin hegemon diszpozicionális alakzatot különböztettem meg. Az első határeseti típus – *a középkori lovag* – stratégiái a libidó kiélésére, az örömszerzésre és az evilági hatalom megragadására irányulnak, mégpedig az erőszak érvényesítése és kiélése révén. A második határeseti típus – *a klerikus* – stratégiái a túlvilági üdvözülésre irányulnak, mégpedig az erőszakkontroll és a fegyelmezett aszkézis internalizálása révén (2016b). A harmadik határeseti

típus – *a középkori városi polgár* – tevékenységei a vagyon, az anyagi haszon és a nyereség megszerzésére irányulnak, mégpedig a racionális életvitel internalizációja révén (Hadas, 2017a). A negyedik határeseti típus – *az udvaronc* – tevékenységei a hatalmi szférán belüli szimbolikus státusz- és presztízsharcok megnyerését célozzák, mégpedig a megfigyelőképesség és az empátia internalizációja révén. Az ötödik határeseti típus – *a humanista szakértelmiségi (vagyis a művész és a tudós)* – tevékenységei sajátos szellemi reprezentációk megalkotására, illetve az emberen kívüli természeti összefüggések szisztematikus megismerésére és ellenőrzésére irányulnak, mégpedig az udvari társadalom értékeinek internalizációja révén (Hadas, 2017b). A hatodik határeseti típus – *a katona* – stratégiái a mindenkori ellenség legyőzésére, és ezáltal az evilági hatalom megragadására irányulnak, mégpedig az erőszak instrumentalizált és racionális érvényesítése révén. Ami korábban, a lovag esetében presztízsnövelő férfibravúrnak minősült, az a kora újkori hadseregben hősködésnek, azaz fegyelmetlenségnek számít: a fizikai erő, a bátorság, a kockázatvállalás helyébe az önfegyelem, a hidegvér és a kitartás diszpozicionális mintázatai lépnek: a lovag katonatisztté válik (Hadas, 2018).

A bonyolódó függőségi viszonyrendszer kialakulása azt eredményezi, hogy a differenciálódó erőterekben a másikat megsemmisíteni igyekvő, zéróösszegű harc és erőszak helyébe fokozatosan a szerződéses módon szabályozott versengés és együttműködés kényszerei lépnek. A (szak)tudások differenciálódása és intézményesülése alapján kialakuló és egyre jelentősebb relatív autonómiát kivívó társadalmi erőterekben lezajló változások kölcsönös függésben állnak, amennyiben egy valamennyi társadalmi erőteret átható habitustranszfer megnyilvánulásai. A 15-16. századtól kezdődően, az inderdependencia-szövevény bonyolódásának köszönhetően a perspektíva tágul, és ezáltal növekszik a kalandorhajlandóságú férfiak tevékenykedésének területi és társadalmi rádiusza. Az erőszak expanzióját strukturált struktúráként szolgáló, bonyolódó és hosszabbá váló interdependencia-szövevény új típusú habituselemek (vagyis strukturáló struktúrák) kikristályosodását segíti elő. Ezekben a kora újkori mintázatokban egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a racionális, fegyelmett és teleologikus viselkedést kondicionáló elemek, amelyek a modern(izálódó) embert arra készítetik, hogy az élet valamennyi területén az expanziós késztetéseit érvényesítse, vagyis – Braudellel (1985) szólva – az „újdonságok és a hasznos alkalmazások hatékony fölhasználási lehetőségeit keresse” (Hadas, 2018).

Ez a folyamat teljeseedik ki a holland aranykorban. Simon Schama finom elemzéseiből az derül ki, hogy a 17. századi holland társadalom tele van ellentmondásokkal, paradoxonokkal, ám pontosan a strukturális elemek sajátos viszonylatrendszere garantálja, hogy a társadalmi egyensúly és a társadalmi rend fönmaradjon. A közösségi kontroll intenzitása a jótékonykodás intézményesítése révén egyszerre teszi lehetővé a hivalkodó fogyasztást és az istennek tetsző, aszketikus önmegtartóztatást. A holland „*burgerlijk*”-létezés egy újfajta hegemon maskulin beállítódási formát intézményesít: ez már nem hibrid habitus, amelyben esetlegesen keverednek az egymásnak ellentmondó, szituacionálisan előhívható diszpozicionális elemek, mint a lovagi és klerikus mintázatok egyesítő templomos lovagok esetében. A perspektíva tágulásának strukturálisan kondicionált esélye szükségszerűvé teszi, hogy előbb-utóbb Rembrandtok és Rubensek, Huygensek és Vondelek szülessenek, akik a differenciálódó társadalmi erőterekben új szimbolikus reprezentációk révén képesek legyének kiaknázni a habitustranszferben rejlő potenciált. Vagyis a holland arany évszázadban a hosszabbá és bonyolultabbá váló függőségi láncolatok következtében bonyolultabbá, komplexebbé válik maga az ember is: habitusa több tevékeny-

ségre teszi őt alkalmassá. Több szférában, több társadalmi mezőben, több viszonylatrendszerben képes otthonosan mozogni. Miközben teleologikusan létezik, vagyis fegyelmezett racionalitással képes elvégezni szakmai munkáját, gondol saját maga és családja jövőjére; emellett részt vesz a közéletben, és nem csupán esztétikai distinkciók megalkotására és értelmezésére lesz alkalmas, hanem arra is, hogy érzékennyé váljék az intimitás kódjaira, azaz képes legyen az empátiára, valamint érzelmei megélésére és kifejezésére.

Más szóval: a *burgerlijk plurális habitussal*, vagyis egy olyan diszpozicionális mintázattal rendelkezik, amelyben az interdependencia-szövevény komplexitása kondicionálja a szabad vegyértékek kialakulását. Ezek a szabad vegyértékek a legkülönbözőbb kontextusokban alakíthatnak ki kötelességeket: a *burgerlijk* diszpozicionális értelemben egyaránt alkalmas arra, hogy racionális kalkuláció alapján hozza meg gazdasági döntéseit; hogy erkölcsi megfontolásból anyagilag támogassa a szegényházat; hogy erkölcsi és gyakorlati megfontolások alapján együttműködjön más vallásfelekezetek követőivel; hogy a városi kollektíva tagjaként részt vegyen a közös biztonságot szolgáló éjjeli őrzőjáratokban; hogy esztétikai szempontok alapján vásároljon képeket a nappali szobájába; hogy megalapozottan döntsön a kívánatos táplálkozási formákról; hogy érzelmi-leg telített kapcsolatot alakítson ki feleségével; hogy a hétfégi mulatságokon legyen képes élvezni az életet – és így tovább és így tovább... Vagyis a holland aranykor példája azt bizonyítja, hogy a *civilizáció folyamata*, mely együtt jár a habitusok pacifikálódásával és pszichologizálódásával, egyúttal a *habituskok pluralizálódási folyamata*ként is értelmezhető.

A *burgerlijk* megdönti az arisztokrácia hatalmát, és a világtörténelemben először létrehozza a kapitalista társadalmat. Ugyanakkor az arisztokraták beállítódásainak egyes elemeit – mindezekelőtt a hivalkodó fogyasztásra, az élvezetek megélésére és az esztétikai jellegű distinkciók létrehozására irányuló hajlamukat – mindennapi tevékenységei részévé teszi. A perspektíva tárgulása a holland aranykorban nem csupán azt jelenti, hogy a férfielemeknek minden korábbinál nagyobb területen kell összehangolniuk viselkedésüket, illetve minden korábbinál több láncszemet kell előre látniuk a cselekvési sorokban (Gdanskától Batáviáig, a szerelmi költészettől a matematikáig, az üzleti könyvviteltől a jogilag legitim kooperációs formákig stb.), hanem nyitniuk kell a lélektan, az intim szféra, a művészet és a tudomány felé is. Persze, a *burgerlijk* praxisa alapvetően a piaci és jogi racionalitás alapján szerveződik; ám habituális mintázataiban internalizálódnak és inkorporálódnak a fékek és ellensúlyok – mint például az erőszakkontroll vagy az erkölcsileg is legitimált pszichológiai érzékenység elsajátítása. Más szóval: a holland aranykorban *nem csupán tágul a habituális perspektíva, hanem mélyül is.*

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Ariès, P. (1987). *Gyermek, család, halál*. Budapest: Gondolat.
2. Asch, R. G. (1999). Warfare in the Age of the Thirty Years War. In J. Black (szerk.), *European Warfare 1453–1815* (45–69. o.) New York: St. Martin's Press.
3. Badinter, E. (1999). *A szerető anya*. Budapest: Artemisz.
4. Bourdieu, P. (1979). *Distinction*. Paris: Minuit.
5. Bourdieu, P. (2000). *Férfuralom*. Budapest: Napvilág.

6. Boxer, C. R. (1965). *The Dutch Seaborne Empire. 1600–1800*. New York: Knopf.
7. Braudel, F. (1985). *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század*. Budapest: Gondolat.
8. Burke, P. (1999). *Az olasz reneszánsz*. Budapest: Osiris Kiadó.
9. Dally, A. (1982). *Inventing Motherhood*. London: Burnett.
10. Eisner, M. (2003). Long-Term Historical Trends in Violent Crime. *Crime and Justice* 30, 83–142. <https://doi.org/10.1086/652229>
11. Elias, N. (1987). *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
12. Hadas, M. (2014). Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*. 12(2) 97–123. <https://doi.org/10.17177/77171.151>
13. Hadas, M. (2016a). A vulkán megszélesítése. Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. *Erdélyi Társadalom*. 14(1) 217–241. <https://doi.org/10.17177/77171.181>
14. Hadas, M. (2016b). Hegemon és ellenhegemon férfibeállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom*. 14(2). 93–128. <https://doi.org/10.17177/77171.186>
15. Hadas, M. (2017a). Városi férfibeállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom*. 15(1). 147–175. <https://doi.org/10.17177/77171.195>
16. Hadas, M. (2017b). Civilizáció és racionalizáció: férfibeállítódások a reneszánsz korban. *Erdélyi Társadalom*. 15(2). 141–163. <https://doi.org/10.17177/77171.205>
17. Hadas, M. (2018). Katonai forradalom és habitustranszfer: maszkulinitások a kora újkorban. *Erdélyi Társadalom*. 16(1). 208–229. <https://doi.org/10.17177/77171.213>
18. Huizinga, J. (1984). *Erasmus and the Age of Reformation*. Princeton: Princeton University Press.
19. Huizinga, J. (2001). *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században*. Budapest: Osiris Kiadó.
20. Prak, M. (2005). *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
21. Rényi, A. (é.n.) *Kísérlet egy kései Rembrandt-mű képhermeneutikai megközelítésére – a tékozló fiú hazatérése* <http://www.renyiandras.hu/index.php/tanulmanyok/rembrandt/a-tekozlo-fu-hazaterese>. letöltve: 2019. január 11.
22. Ryan, M. (1981). *The Cradle of the Middle Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Schama, S. (1997). *The Embarrassment of Riches*. Vintage Books Edition. (A gazdagok zavara. Fordította: Andor Mihály. kézirat).
24. Schama, S. (1999). *Rembrandt's Eyes*. New York: Borzoi Books, Alfred A. Knopf.
25. Shorter, E. (1976). *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books.
26. Spierenburg, P. (1996). Long-term Trends in Homicide: Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries. In E. A. Johnson & E. H. Monkkonen (szerk.), *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. Urbana: University of Illinois Press.

A 17. SZÁZADI HOLLAND *BURGERLIJK* SAJÁTÓSÁGAI

(a normál betűvel szedett sajátosságok már a középkori városi polgárra is jellemzőek, a boldod szedetttek a 17. századra lezajlott átalakulásokat jelölik)

fő tevékenység	fegyelmezett (szak)munka, együttműködik, alkalmazkodik, üzletel, közösséget szolgálja, fogyaszt, részvétel a közéletben, tervez, jótékonykodik, adakozik, moralizál, nevel, szeret, érez, gyarapodik, gyönyörködik, jól érzi magát;
erőszak iránti viszony tevékenység haszna	erős erőszakkontroll, fönről lefelé érvényesül; megélhetést, társadalmi rangot biztosítja, közösség tagjává tesz, szabadságjogokat garantálja, nemzetét segíti, felemeli, örömeztet, családot gyarapítja, boldog jövőt épít, istennek tetsző módon él;
szakértelem jellege	elmélyült szakmai-technikai és állampolgári tudás, a rész helye a munkafolyamatban és az államban, piaci szakismeretek, kalkulációs képesség, globális kontextus átlátása, bibliaolvasás, esztétikai tájékozottság;
eszköz	szerszámok, műhely, szakmai kellékek, íróasztal, számológép, könyvvitel, jogszabály-gyűjtemény, térkép, biblia, humanista (szak)irodalom;
színtér	műhely, bolt, piactér, vásár, tőzsde, kereskedelmi útvonal, szállítóeszköz (hajó), önkormányzati/egyleti/presbiteri/egyháztanácsai közgyűlés, otthon;
fő intézmények	céhek, segélyegylet, önkormányzati testületek, református egyház, iskola, presbiteri testület; lövészegylet, olvasókör;
identitás	lokális, városi, céhes, nemzeti, állampolgári;
életvitel/élettér	egy helyben, virtuális és tényleges expanzió, tervezés;
jellemző állapot	alapvető biztonság, kedélyes öröm, életélvezet, (ön)reflexió, (ön)íronia;
libidó	evilági megélhetésre, gazdagodásra, öröme, kényelemre, hasznosságra irányultság;
maszkulin habitus	fegyelem, alkalmazkodóképesség, hűség, szolidaritás, szívósság, hit, becsület, alázat, együttműködési készség, fegyelmezett racionalitás, éberség, örökös, teljesítményorientáció, takarékoság, megfontoltság, rendies szellem, tisztelet, szükségletek elfojtása, evilági érvényesülés, tisztaságigény, őszinteség, becsületesség, jövőirányultság, mértékletesség, türelem, igazságigény, találékonyság, szerénység, büszkeség, önhiittségi hajlandóság, közösségi szellem, állampolgári öntudat, perspektíva tágulása, expanzív habitus, szükségletek kiélése, gyakori kiengedés, pszichologizálódás, hivalkodó fogyasztás, élettér pacifikációja;
habitus-alaptípus	relacionálisan kondicionált, plurális, több vegyértékű;
korporealitás	munkaközpontúság, isten tisztelete, elmélyült munka embere, törvényesség, igazodás, házastársi szex a boldogság forrása, a testi öröme embere;
nemek közötti viszony	patriarchális társadalom, de a nő egyre több joggal rendelkezik, új apa;
viszony a gyermekhez	érzelemteli, a gyerek sokat ér, befektetés a jövőbe;
fogyasztás, szabadidő	hivalkodó fogyasztás, kulturális befogadás,
viszony a természethez	a természet fegyelmezése, igába hajtása, termővé fordítása, tisztelete.